

*К.О. Чернова,
канд. істор. наук*

*К.О. Chernova
Candidate of Histor. Sci.*

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДІАСПОРИ

Abstract. The article considers the labour migration as a source of the formation of the national diaspora. The main attention is given to the modern migration processes in the scope of Ukraine's population.

Серед різних типів міграційних переміщень найбільш поширеним виступає трудова міграція, тобто міжпоселенські переміщення з метою працевлаштування. За експертними оцінками, у світі налічується щонайменше 70 млн. працівників-мігрантів [2, с. 245].

Міграційні потоки, що ми їх спостерігаємо як феномен повсякденного життя, – лише зовнішній бік міграційних процесів. Територіальні переміщення населення здійснюються в певному соціально-просторовому континуумі, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ: можливостей працевлаштування, набуття житла, здобуття освіти, змістовного дозвілля, спілкування, відпочинку; різними екологічними характеристиками, рівнем політичної стабільності та особистої безпеки, гарантіями здійснення прав людини. Сукупність усіх цих точок (регіонів) і створює простір можливостей, або простір стимулів [6, с. 298]. А чисельність населення або його густота, можуть розглядатися як індикатори привабливості районів для певних соціальних та етнічних груп населення. Отже, вибіркоче ставлення людей до території їх проживання може бути, з одного боку, критерієм якості життя в тому чи тому районі в межах простору можливостей, а з іншого – істотною ознакою для виділення латентних груп з притаманною їм соціальною організацією, поведінкою та цілями. Феномен просторової самоорганізації населення відбивається в запропонованій С.А. Стоуффером моделі зіткнення можливостей. Ця модель спирається на логіку людини, яка прагне збільшити свій трудовий дохід, поліпшити умови праці, побуту та відпочинку, забезпечити особисту безпеку та майбутнє своїх дітей [6, с. 299].

Міграції населення України, етнічна проблематика діаспор, закономірності й особливості виникнення та розвитку специфічних соціумів досліджувалися у працях Л. Ази, С. Вдовенка, В. Євтуха, О. Малиновської, А. Попка, В. Троцинського, М. Шульги та ін. Виникнення і розвиток діаспор, масштаби сучасних транснаціональних міграцій розглядають і такі російські вчені, як М. Аствацатурова, М. Дедюліна, Л. Дробіжева, В. Дятлов, Т. Іларіонова, З. Левін, А. Мілітарьов, В. Попков,

В. Тішков, Ж. Тощенко та ін. Дана тематика широко аналізується і в працях зарубіжних дослідників, серед яких: Дж. Армстронг, А. Ашкеназі, А. Бра, Р. Коен, У. Сафран, Г. Шеффер, Х. Тололян, Р. Хеттлаге та ін.

Метою статті є дослідження процесу трудової міграції як важливого джерела формування національної діаспори. Спробуємо зробити це, виходячи з таких тез:

1. Трудові міграції в їх сучасному вигляді, а також у передбачуваному майбутньому можуть стати важливим чинником і механізмом формування діаспор.

2. Діаспора є складовою частиною транснаціонального простору, який означає постійний і динамічний процес, а не статичну залежність зв'язків і позицій. Визначальна роль при цьому належить етнічним зв'язкам, які утворюються внаслідок міграційних процесів.

У фокусі переважної більшості дослідників постійно залишаються питання формування транснаціональних просторів через ланцюг міграційних переміщень. “Під транснаціональними просторами треба розуміти практично всі форми відносин і взаємодій, які існують тривалий час і в які включено значну кількість мігрантів, в той час як діаспора виступає лише як одна із форм транснаціональних спільнот” – [5, с. 48]. До світових міграційних процесів останніми роками масово долучилися й українські громадяни. Виходячи із вищезазначеної концепції, вважаємо за доцільне більш детально проаналізувати процес формування транснаціональних соціальних просторів на прикладі української діаспори.

Міграційні потоки, які спостерігалися в Україні протягом останнього десятиліття, умовно можна поділити на дві групи. До першої з них належать ті, які мають своє коріння в радянському минулому. Насамперед сюди треба віднести масову репатріацію українців та вихідців з України інших національностей після проголошення незалежної держави, повернення на батьківщину репресованих та депортованих у тоталітарні часи. До другої групи слід зарахувати ті міграційні потоки, які несуть ознаки включення України до світових міграційних процесів і виникли внаслідок демократизації та лібералізації режиму кордонів, більшої відкритості до світу, зусиль у напрямі повноцінної інтеграції у європейське і світове міжнародне співтовариство тощо [2, с. 251].

Наприкінці ХХ ст. в Україні в умовах становлення ринкової економіки, розвитку демократії, великих розмірів набула зовнішня трудова міграція, яка для радянських часів не була характерною. За даними МЗС України, у 1987 р. виїзд громадян за кордон в особистих справах не перевищував 85 тис. осіб на рік, а в 1992 р. він становив більш як 2 млн. [8, с. 18]. Зазначимо, що до 1993 р. Україна мала додатне сальдо міждержавної міграції населення. Найбільшого значення міграційний приріст досяг у 1992 р. – 288,1 тис. осіб. Починаючи з 1994 р. міграційне сальдо в нашій країні стало від'ємним. У 1995–1999 рр. чисельність населення України внаслідок міграції зменшилась на 462 тис. осіб. Після 1996 р. міграційні втрати населення поступово знижувалися (з 131,2 тис. чол. у 1996 р. до 44,8 тис. у 1999 р.). Втрати населення України в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя були більшими, ніж з країнами СНД. Усього за 1994–2000 рр. Україна, тільки за офіційними даними, втратила в результаті міграційного обміну

населенням з іншими державами понад 600 тис. осіб, переважно молодого і середнього віку. При цьому основна маса з них не має наміру повернутися назад [8, с. 18].

У березні 2001 р. вперше Науково-дослідним інститутом соціально-трудових відносин України на засадах додаткового модуля обстеження економічної активності населення було проведено спеціальне вибіркове обстеження з проблем міграцій. За даними обстеження, у 2000 р. трудові поїздки за межі України здійснили 271,5 тис. жителів восьми регіонів держави, з них 95 тис. осіб (0,8%) були задіяні в човникової торгівлі і 176,5 тис. (1,5%) – у власне трудових міграціях. Крім того, виявлено, що за станом на березень 2001 р. 204,1 тис. жителів Волинської, Донецької, Закарпатської, Івано-Франківської, Луганської, Львівської, Рівненської та Чернівецької областей (1,7% населення віком 15–70 років), за повідомленням родичів, тимчасово були відсутні в місці постійного проживання протягом 3 місяців і більше, займаючись трудовою діяльністю за кордоном. Результати обстеження засвідчують, що сільське населення, особливо у Закарпатській області, інтенсивніше, ніж міське, бере участь у трудових міграціях (частка сільських жителів серед трудових мігрантів склала майже 53%). Навпаки, “човникова” торгівля отримала незрівнянно більше поширення у міських поселеннях. Отже, загальна чисельність жителів Західного регіону (без Тернопільської обл.) і Донбасу, що працювали за кордоном у 2000 р., оцінюється майже у півмільйона осіб або у 70 разів більше від зареєстрованих державною статистикою. Це засвідчує поширеність такого явища, як неорганізована трудова міграція [12, с. 34], нерідко пов'язана з нелегальним працевлаштуванням.

Трудова міграція – об'єктивний фактор сучасного українського життя. Як свідчать результати дослідження в Тернопільській області, обсяги тимчасової міграції (включаючи міжобласну) є значними, але не катастрофічними. Розраховано – менше 10% від чисельності працездатного населення у працездатному віці. Можливо, даний процес, який, за висловом деяких авторів, “обезлюднює наші села”, є більш характерним для прикордонних областей України, але це можна остаточно визначити лише шляхом проведення відповідних досліджень. Тернопільську область можна вважати середньостатистичною стосовно заробітчанства (очевидно, з прикордонних областей виїжджає відносно більше жителів, а з центральних – менше). Виходячи з цього твердження та враховуючи, що в області проживає 2,3% від загальної кількості населення нашої держави, можна припустити, що загальні обсяги трудової міграції з України становлять близько двох мільйонів осіб [9, с. 56].

Щодо масштабів трудових міграцій, то вважаємо за доцільне зазначити, що, попри безпрецедентну масштабність новітньої української трудової міграції, вона все-таки торкнулася приблизно 10–12% населення у працездатному віці. Поступово, з плином часу, трудова міграція перестала бути характерною рисою виключно західних областей – у цей процес все більше втягуються інші регіони країни. Однак останній процес призводить не стільки до збільшення абсолютних цифр, які характеризують масштабність виїзду за кордон, на роботу, скільки до певного вирівнювання в ньому диспропорцій умовного “представництва” різних частин України [10, с.12].

Останнім часом дослідження трудової міграції набувають все більшої актуальності. Так, зокрема, починаючи з 2002 р. питання, пов'язані з трудовою міграцією, включаються також до загальнонаціональних соціологічних опитувань. Наприклад, до щорічного моніторингу стану українського суспільства (моніторинг проводиться Інститутом соціології НАН України за участю фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Соціс”). Крім Інституту соціології НАН України, до дослідження трудової міграції долучилися ще декілька державних науково-дослідних інституцій. Зокрема, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, наприклад, здійснив вибірково соціологічне обстеження “Соціально-економічне значення трудової міграції громадян України” [10, с. 8]. Як свідчать результати досліджень, такі міграційні потоки тісно пов'язані з формуванням і розвитком етнічних діаспор, оскільки певна частина українців, перебуваючи на заробітках, “діаспоризується” [4, с. 340]. Об'єднані раніше єдиним інститутом радянського громадянства, вони тепер самими реаліями політичного розвитку незалежних країн поставлені перед необхідністю знайти власну нішу в соціокультурному середовищі держави, яка їх прийняла, усвідомити себе меншиною в порівнянні з корінним етносом, пройти нелегкі стадії соціальної емансипації для того, щоб протистояти асиміляції і зберегти так потрібні їм зв'язки з історичною батьківщиною [3, с. 8]. Зрозуміло, що для формування і функціонування спільноти представників певної етнічної меншини, для недопущення його швидкої асиміляції місцевим населенням необхідна мінімальна критична маса. Без цього важко, інколи просто неможливо підтримувати спілкування, зберігати рідну мову, вступати в ділові, матримоніальні відносини і т.д. Необхідне постійне осіле ядро, яке могло б зберігати традиції групи, з одного боку, і полегшувати процес інтеграції в приймаюче суспільство для новачків, з іншого. Більш того, саме постійні, вкорінені мігранти виробляють ті особливі життєві стратегії, спосіб і стиль життя, моделі поведінки, які відрізняють їх від представників приймаючого суспільства і від співвітчизників у країнах походження, – те, що досить умовно можна назвати діаспорністю [1, с. 231].

Другий параметр – ступінь осілості, показник рівня інтеграції групи. Від нього безпосередньо залежить рівень акультурації – вільне володіння мовою приймаючого суспільства, розвиненість системи соціальних зв'язків, освоєння економічної ніші. Дуже часто рівень та мотивації прагнень до осілості і вкорінення відстають або, навпаки, випереджають сам процес. Це особливо важливо у зв'язку з тим, що човникові мігранти і постійні жителі вибирають, як правило, різні стратегії поведінки і стиль життя [1, с. 231]. Кінцевою, завершальною стадією міграційного процесу є укоріненість, яка розглядається водночас і як процес, і як результат пристосування переселенців до нових умов життя та задоволення їхніх життєво насущних потреб у місцях уселення. Поняття укоріненості тісно зв'язане з двома іншими поняттями – адаптація та облаштування, що віддзеркалюють взаємодію суб'єктивного та об'єктивного. При цьому адаптація являє собою пристосування суб'єкта до об'єктивних умов життєдіяльності в місцях уселення, а облаштування – перебудову цих умов відповідно до потреб суб'єкта-новосела. Єдність цих двох процесів зумовлює результативність процесу укорінення. Як критерій рівня укоріненості можуть бути вико-

ристані показники міграційної мобільності населення – співвідношення між кількістю новоселів у даному регіоні та кількістю місцевих жителів – старожилів, розподіл новоселів залежно від часу їх уселення, а також частка тих, хто з приїжджих певного року залишився на даний момент [6, с. 295].

Найважливішим, можливо, ключовим показником діаспорності стає розвиненість, різноманітність та інтенсивність функціонування внутрішніх структур та зв'язків спільноти (сімейних, кланових, земляцьких, ділових). Важливий показник діаспорності – стратегія інтеграції в приймаюче суспільство безпосередньо через групу, а не індивідуально. За індикатор рівня інтеграції групи в приймаюче суспільство можна взяти співвідношення формальних і неформальних інститутів. Підштовхують до діаспорності також характер та інтенсивність зв'язків з історичною батьківщиною. Підтримувати такі зв'язки легше та ефективніше сьогодні на груповій, спільнотній основі. Влада і конкуруючі політичні сили в нових незалежних державах, відчуваючи потребу в ресурсах співвітчизників за кордоном, прагнучи до встановлення над ними контролю, прямо зацікавлені в створенні мережі формальних і неформальних організацій та структур. Поєднання цих, а також інших чинників, стимулює прискорений процес утворення діаспори як одного із наслідків трудових міграцій [1, с. 231–232].

Отже, як зазначає Т. Іларіонова, трудова еміграція виступає головною утворюючою у формуванні етнічної групи, оскільки саме завдяки їй закладається основа життєдіяльності нової національної спільноти – власна національна економіка. Мікроструктури господарського життя здатні регенерувати традиційні види занять відірваної від материнського етносу групи, оскільки консервують стереотип поведінки представників даного народу не лише на рівні сім'ї і міжособистісного, неофіційного спілкування, але і в сфері виробництва [3, с. 17].

Індивідуалізм є найбільшим ворогом національної згуртованості, особливо в умовах вимушеної трудової міграції. І це справедливо не лише для українців, розсіяних на просторах колишнього СРСР, але й для новітньої хвилі гастарбайтерів, що впродовж останнього десятиріччя поповнили склад населення економічно розвинутих країн Заходу. Однак, за певних умов, той самий індивідуалізм і прагматизм спонукає людей об'єднуватися навколо спільних інтересів, потреб чи небезпек, і тоді національна приналежність може виступити фактором консолідації, в основі якої значно жорсткіші соціальні мотиви, аніж пісенна творчість чи традиції національної кухні. Так, упродовж останніх років спостерігається тенденція до утворення динамічних організацій новітніх мігрантів з України в Європі та Америці, які суттєво відрізняються від своїх політизованих попередників, але вже сьогодні складають їм конкуренцію в контактах з місцевою адміністрацією і наполегливо шукають контактів з історичною батьківщиною [11, с. 319–320]. При цьому для громад новітніх мігрантів характерними є демографічні дисбаланси, оскільки потреба у робочій силі вимагала в тій чи іншій країні відповідної статі, віку, кваліфікації. А для збереження української ідентичності часто стоять на перешкоді соціальні, психологічні обставини. Найбільш вагомим з них є те, що більшість сучасних трудових мігрантів у Європі та Росії не розглядають своє перебування там як

остаточний життєвий вибір, вони намагаються підтримувати стосунки з родинами, які лишилися на батьківщині, вкладають кошти у своє облаштування і сподіваються повернутися в Україну. Поряд з тим, нові українські мігранти, особливо там, де вони розраховують закріпитися остаточно (США, Канада, Німеччина, країни Скандинавії), активно розбудовують структури соціальної взаємодопомоги, які наділяються повноваженнями представляти українські громади та інтереси її членів перед місцевою владою, роботодавцями, українськими амбасадами. Тому для побудови динамічних і конструктивних взаємин з кожною з цих груп і покликана нова стратегія зв'язків з діаспорою, що впродовж кількох останніх років розробляється в урядових та громадських структурах і близька до свого предметного втілення у Національній концепції співпраці з закордонним українством [11, с. 321].

Діаспори, як правило, володіють значним економічним потенціалом (власне кажучи, тільки після цього і починається діаспора як форма діяльності), що допомагає їм впливати на економіку і політику різних країн. Частіше за все мова йде про позитивний вплив, який сприяє розвитку. В останні роки з'явилися дослідження за грошовими потоками, які діаспори направляють у країни проходження, головним чином для підтримки сімей та родичів, а також для розвитку власної справи [7, с. 165].

У сучасних умовах трудова міграція є одним з основних ефективних засобів підвищення добробуту населення України та інвестування вітчизняної економіки. За найскромнішими підрахунками, лише від заробітчан з Тернопільщини щороку надходить, як мінімум, 100 млн. доларів, тобто понад півмільярда гривень, що вдвічі перевищує доходи загального фонду місцевих бюджетів Тернопільської області за 2005 р. (266,4 млн. грн.) – [9, с. 59]. Ця цифра опосередковано підтверджується даними про суму переказів з-за кордону, отриману жителями сусідньої з Тернопільською Івано-Франківської області. У 2001 р. вона склала 56,5 млн. дол. США. Отже, переважна більшість соціологів, які досліджують проблеми трудової міграції, не ставить під сумнів внесок українських заробітчан в економіку України. Принаймні з другої половини 1990-х рр. вони щорічно “інвестували” близько 4,5 млрд. дол. США, що багаторазово перевищувало загальну суму закордонних інвестицій в Україну [10, с. 19–20].

Отже, на підставі вищенаведених даних, можна зробити такі висновки: 1. Переважну частину сучасної трудової еміграції з України становлять заробітчани, які потребують як організаційно-правової, так і гуманітарної допомоги. 2. Трудова міграція має як позитивні, так і негативні наслідки, але в цілому ці два різноспрямовані вектори взаємно врівноважують один одного. 3. Подальшого вдосконалення потребує механізм нормативно-правового регулювання національної діаспори, а саме забезпечення соціальних та гуманітарних прав трудових мігрантів.

1. Дятлов В. Трудовые миграции и процесс формирования диаспор в современной России // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты / Отв. ред. Ж.А.Зайончковская; Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ; Независимый исследовательский совет по миграции стран СНГ и Балтии; Ин-т народнохоз. прогнозирования РАН. – М., 2003. – С. 227–232.
2. Євтух В.Б., Троцинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навч. посіб. – К.: Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003. – 280 с.
3. Иларионова Т.С. Этническая группа: генезис и проблемы самоидентификации (теория диаспоры). – М., 1994. – 138 с.
4. Лавр О. Динаміка чисельності східної української діаспори в ХХ столітті та її роль в майбутньому України // Проблеми історії України: факти, пошуки. – Міжвідомч. зб. наук. праць. – Вип. 12. – К., 2004. – 404 с.
5. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор.- М.:ИС РАН, 2003. – 340 с.
6. Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. – К., 2006. – 372 с.
7. Тишков В. Исторический феномен диаспоры // Этнопанорама. – 2000. №. – С. 9–12; Тишков В. Исторический феномен диаспоры // Этнографич. обозрение. – 2000. – №. – С. 43–62.
8. Трудова міграція громадян України. Біла книга; Монографія. / Авт. кол.; За ред. В.Я. Шибко. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2006. – 201 с.
9. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти. – Тернопіль: “Джура”, 2006. – 72 с.
10. Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології: Інформ.-аналіт. видання. – К., 2005. – 128 с.
11. Український соціум / О.С. Власюк, В.С. Крисаченко, М.Т. Степико та ін.; За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
12. Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості / Ін-т досліджень діаспори. – К.: Геопринт, 2002. – 40 с.